

Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Hasseltsestraat te Tongeren (prov. Limburg)

Eindverslag 1994

Alain Vanderhoeven & Geert Vynckier

1 Inleiding

Dit verslag geeft een overzicht van de waarnemingen die we in mei 1994 hebben gedaan op een terrein, gelegen op de hoek van de Hasseltsestraat en de Pliniuswal te Tongeren. Het gaat om de percelen met kadastrumnummers Tongeren, 1ste afdeling, sectie C, nrs. 916/b, 917/f, 918/k en 930/e (fig. 9). Op al deze percelen zouden in het voorjaar de bestaande gebouwen worden afgebroken om plaats te maken voor appartementen en kantoren.

Vóór de werken begonnen, was reeds duidelijk dat zich hier nog archeologische resten in de ondergrond konden bevinden. Het terrein ligt immers binnen zowel de Romeinse als de middeleeuwse stad. In 1958 werden er al muurfragmenten en funderingen, gelegen op perceel nr. 930/e, opgetekend door H. Roosens. Een veldtekening daarvan wordt bewaard in het stadsarchief van Tongeren (fig. 7). Men dacht toen dat het ging om elementen van de middeleeuwse muur en de stadspoort naar Hasselt. In 1966 werd aan de overkant van de Hasseltsestraat, ongeveer 25 meter ten oosten van het hier te bespreken perceel, Romeins metselwerk aangetroffen¹. Tenslotte stelde dhr. J. Gyselinck, inspecteur monumentenzorg van de Afdeling Ruimtelijke Ordening, huisvesting en Monumenten en Landschappen, vast dat in de scheidingsmuur van de percelen 930/e en 916/b gedeelten van een oudere muur in silex en mergsteen bewaard waren.

In samenspraak met de heren J. Loix, eigenaar en architect, J. Gyselinck en J. Helsen, stadsarchivaris, werd besloten de bestaande gebouwen af te breken, met uitzondering van de scheidingsmuur tussen de percelen 930/e en 916/b. Het I.A.P. zou dan de gelegenheid krijgen gedurende een zestal weken een noodopgraving uit te voeren². Daarna zouden de bouwwerkzaamheden ongestoord van start kunnen gaan. Tijdens het onderzoek kwam

slechts een beperkt aantal sporen aan het licht (fig. 2). Daardoor kon de opgraving eerder dan voorzien worden beëindigd. Alles samen nam het veldwerk slechts vijf dagen in beslag. Ondanks het gering aantal resten konden we, mede dank zij de combinatie met de oudere waarnemingen uit 1958 en 1966, heel wat informatie vergaren, die een nieuw licht werpt op de topografische situatie van het onderzochte stadsdeel in zowel de Romeinse als de middeleeuwse periode. Aan beide zullen we hieronder een afzonderlijke paragraaf wijden.

2 De Romeinse sporen

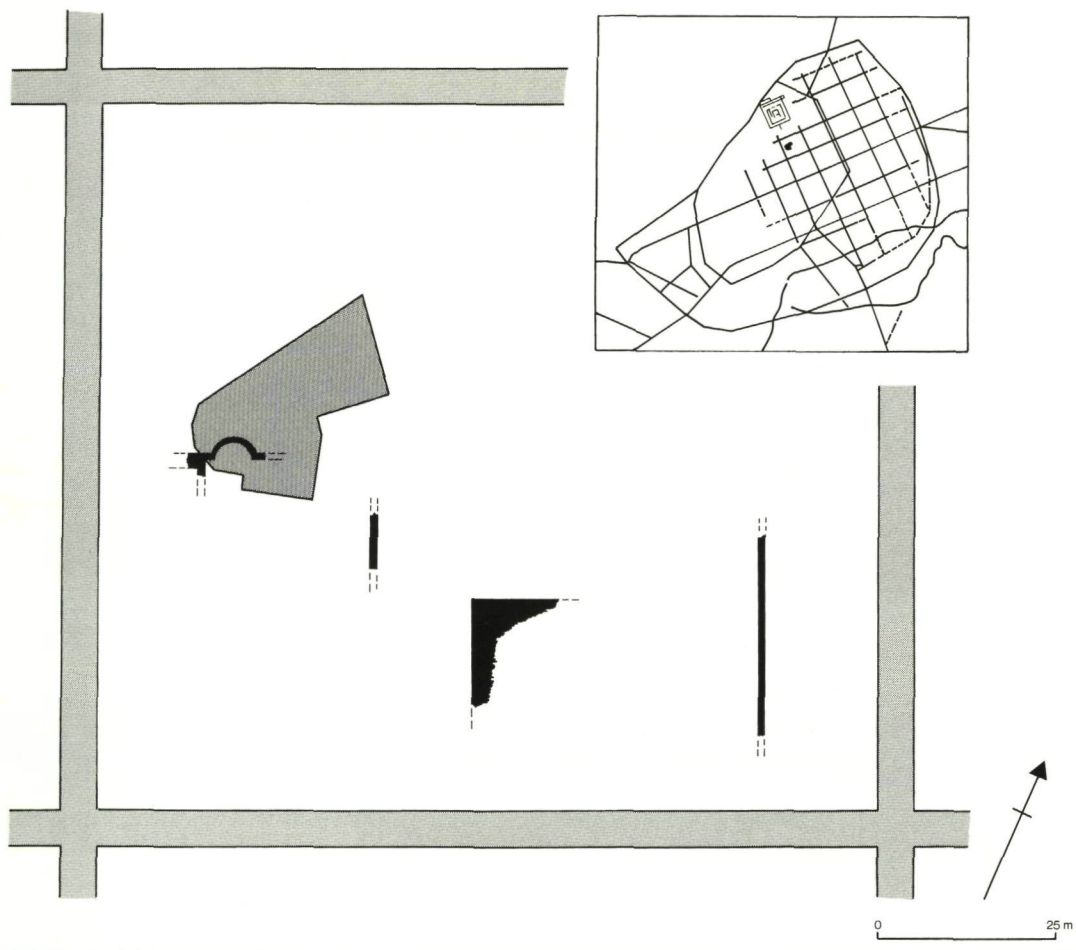
Het terrein lag in de Romeinse tijd binnen een centraal in het dambord gelegen *insula*, ten zuiden van de grote tempel aan de Keverstraat in de noordelijke sector van de stad (fig. 1). Ons onderzoek bracht slechts twee Romeinse sporen aan het licht.

Het oudste spoor is de bodem van een kuil met lichtbruine zandvulling (fig. 2: 1). In de vulling bevonden zich nog een wandfragment van een dolium, drie kleine fragmenten gladwandig aardewerk, drie brokstukken ijzer en een kleine hoeveelheid dierenbot. Het gaat om fragmenten van kikker (*Rana* sp.) (een pelvis en een femur), bosmuis (*Apodemus sylvaticus*) (cranium, pelvis en tibia), varken (*Sus scrofa* f. *domestica*) (os centrotarsale en phalanx II), schaap (*Ovis ammon* f. *aries*)/geit (*Capra aegagrus* f. *hircus*) (atlas, thoracale wervel en pelvis), rund (*Bos primigenius* f. *taurus*) (een fragment van een humerus en twee fragmenten van een femur) en een rib van een groot zoogdier³. Het geheel is typisch nederzettingsafval, zoals we dat kunnen verwachten in de residentiële gedeelten van Romeins Tongeren. Aangezien er geen dateerbaar materiaal voorhanden is, situeren we het spoor globaal in de vroege of midden keizertijd.

¹ Mertens 1977.

² Wij wensen hier de heren J. Loix, J. Gyselinck en J. Helsen te bedanken voor hun medewerking. Mevr. B. Pauly en M. Willaert verzorgden het tekenwerk. Dhr. H. Denis maakte een aantal van de in dit verslag opgenomen foto's.

³ Met dank aan dr. A. Ervynck voor de hulp bij de determinatie.

1 *Ligging van het opgravingsterrein aan de Hasseltsestraat binnen de Romeinse stadsplattegrond van Tongeren.*

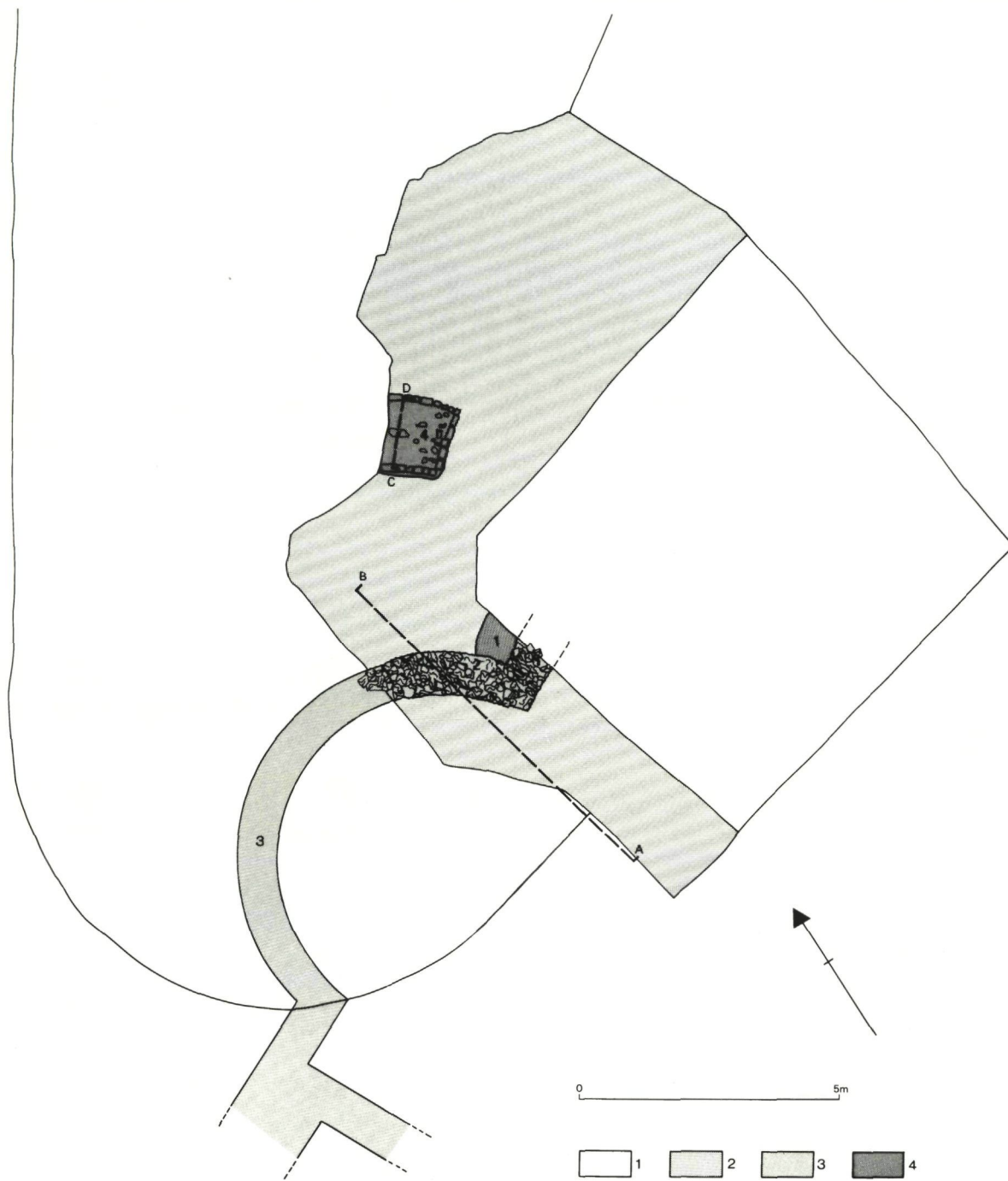
Location of the excavated plot at the Hasseltsestraat within the Roman town of Tongeren.

Deze kuil was immers doorsneden door een gemetselde muurfundering (fig. 2: 2, fig. 12: 5, fig. 3, 5 en 6). Ze is ca. 80 cm breed en opgebouwd uit een mengsel van silexblokken en een grijsbruine mortel. Bewaard bleven een stukje van een ONO-WZW verlopende fundering (over een afstand van ongeveer 1 meter) en de aanzet van een absis. Deze fragmenten zijn al die tijd van vernieling gespaard gebleven, omdat ze zich op de grens van twee percelen bevonden. Bovendien deed het stuk Romeinse fundering dienst als ondersteuning van een middeleeuwse of postmiddeleeuwse muur (fig. 12: 1 en 5). Ten oosten en ten westen was het verdere verloop vernield door de aanleg van kelders (percelen 916/b en 930/e). Ten westen kan het vervolg van de fundering echter nog aangevuld worden aan de hand van de waarnemingen van H. Roosens in 1958 in de kelder van perceel 930/e (fig. 2: 3, fig. 7 en 8). De toen gemaakte tekening en foto tonen duidelijk het vervolg van de absis en een ONO-WZW verlopende fundering (tegenhanger van het door ons aange troffen fragment), die na 1,5 m een hoek maakt met een NNW-ZZO georiënteerde fundering. Die laatste heeft men nog kunnen vastleggen over een

afstand van bijna 2 m. Vanaf die hoek vertrekt een fundering met een breedte van ca. 1,5 m in westelijke richting. Ze werd waargenomen over een afstand van 60 cm, maar liep zeker verder door. Uit onze reconstructie leiden we af dat de absis een breedte van ongeveer 6,5 m had.

Het in 1958 geregistreerde metselwerk werd toen geïnterpreteerd als een gedeelte van de middeleeuwse stadspoort naar Hasselt, de Hemelingenpoort. Een vergelijking van het huidige kadaster (fig. 9) met dat van 1829 (fig. 10: 4) maakt echter duidelijk dat deze interpretatie niet kan kloppen. De poort staat daar iets ten zuidwesten van perceel 930/e afgebeeld. Bovendien is de gebruikte mortel ondubbelzinnig Romeins. We staan dus voor de fundering van een allicht stenen constructie uit de oudheid. Globaal verschijnt steenbouw in Tongeren pas vanaf de Flavische tijd. Aangezien het terrein binnen zowel de 2de-eeuwse als 4de-eeuwse omwalling ligt, komen zowel de midden als de late keizertijd als datering in aanmerking.

Een probleem bij de interpretatie van deze zone is dat sinds de Romeinse tijd een enorm pakket aarde is afgegraven. De bovenkant van de door

2 Overzichtsplattegrond van de grondsporen op het opgravingsterrein aan de Hasselstsestraat.

- 1: recente kelders en kuilen;
- 2: natuurlijke ondergrond (tongeriaan zand);
- 3: archeologische sporen;
- 4: archeologische sporen, opgetekend in 1958.

General plan of the features on the excavated plot at the Hasselstsestraat.

- 1: recent cellars and pits;
- 2: natural subsoil (Tongesian sand);
- 3: archaeological remains;
- 4: archaeological remains, registered in 1958.

ons geregistreerde fundering steekt immers meer dan een meter uit boven het huidige peil van de Hasselstsestraat (fig. 11). Ook de door J. Mertens in 1966 opgetekende, ca. 25 m oostwaarts gelegen fundering bevond zich daar nog 35 cm boven het straatniveau⁴. Loopvlakken uit de 2de, 3de of 4de eeuw zijn dan ook niet bewaard gebleven. Ook van oudere bewoningsfasen is, afgezien van de reeds vermelde bodem van een kuil, geen spoor aangetroffen. Deze opgraving is waarschijnlijk het gevolg

⁴ Mertens 1977, 143.

van de aanleg vlakbij van de 13de-eeuwse stadsmuur (fig. 10: 2) met zijn bijbehorende gracht (fig. 10: 1) en aarden wal (fig. 10: 3)⁵. Maar meer nog dan de aanleg zal de afbraak van de oude vestingwerken, het dichtgooien van de gracht en het egaliseren van de wal in de 19de eeuw een belangrijke impact gehad hebben op de topografische ontwikkeling van het onderzochte terrein⁶.

De functie van het gebouw, waarvan de weergevonden funderingen deel uitmaakten, laat zich alleen maar raden. Opmerkelijk is, dat we te maken hebben met gemetselde funderingen. De elders in de stad aangetroffen Romeinse funderingen bevatten doorgaans alleen steenblokken zonder bijmenging van mortel. Ofwel heeft men hier extra zorg besteed aan de onderbouw vanwege het belang van de constructie, ofwel komt het doordat de natuurlijke ondergrond hier uit tertiair (tongeriaan) zand bestaat. Elders in Tongeren vormt löss een meer stabiele ondergrond. De door J. Mertens in 1966 waargenomen fundering was eveneens gemetseld⁷.

De ligging van het onderzochte terrein binnen de *insula* en van de *insula* binnen de stadplattegrond brengt ons ook niet veel verder (fig. 1). Misschien hebben we te maken met een belangrijk vertrek van een rijke private woning. Maar een publiek gebouw behoort eveneens tot de mogelijkheden. J. Mertens acht het mogelijk, dat de door hem aangetroffen fundering van een tempel kan zijn⁸. Bij de publikatie ervan geeft hij ook een overzicht van oudere waarnemingen in de onmiddellijke omgeving. De door H. Roosens opgetekende absis is daar niet in opgenomen, hetzij omdat men zich de in 1958 gemaakte plattegrond, bewaard in het Tongers stadsarchief, niet meer herinnerde, hetzij omdat men er toen nog steeds van uitging dat het hier resten van de middeleeuwse stadspoort naar Hasselt betrof⁹. Nu absis en aansluitende muren ondubbelzinnig Romeins blijken te zijn, mag men

3 *Zicht op coupelijn A-B van fig. 2 vanuit het oosten, met recent, middeleeuws en Romeins metselwerk.*

View of section A-B of fig. 2, seen from the east, with recent, medieval and Roman masonry.

4 *Zicht op coupelijn A-B van fig. 2 vanuit het westen, met middeleeuwse muur in silex en mergel, ondermetseld door recente baksteenmuur.*

View of section A-B of fig. 2, seen from the west, with medieval wall made of flint and marl, supported by a recent brick wall.

5 *Detail van Romeinse fundering, met profiel-dammen van tongeriaan zand.*

Detail of the Roman foundation, still embedded in the tongerian sand.

6 *Detail van Romeinse fundering, helemaal vrijgegraven.*

Detail of the Roman foundation, entirely dug out.

⁵ Baillien 1979, 53-54.

⁶ Baillien & Helsen 1985.

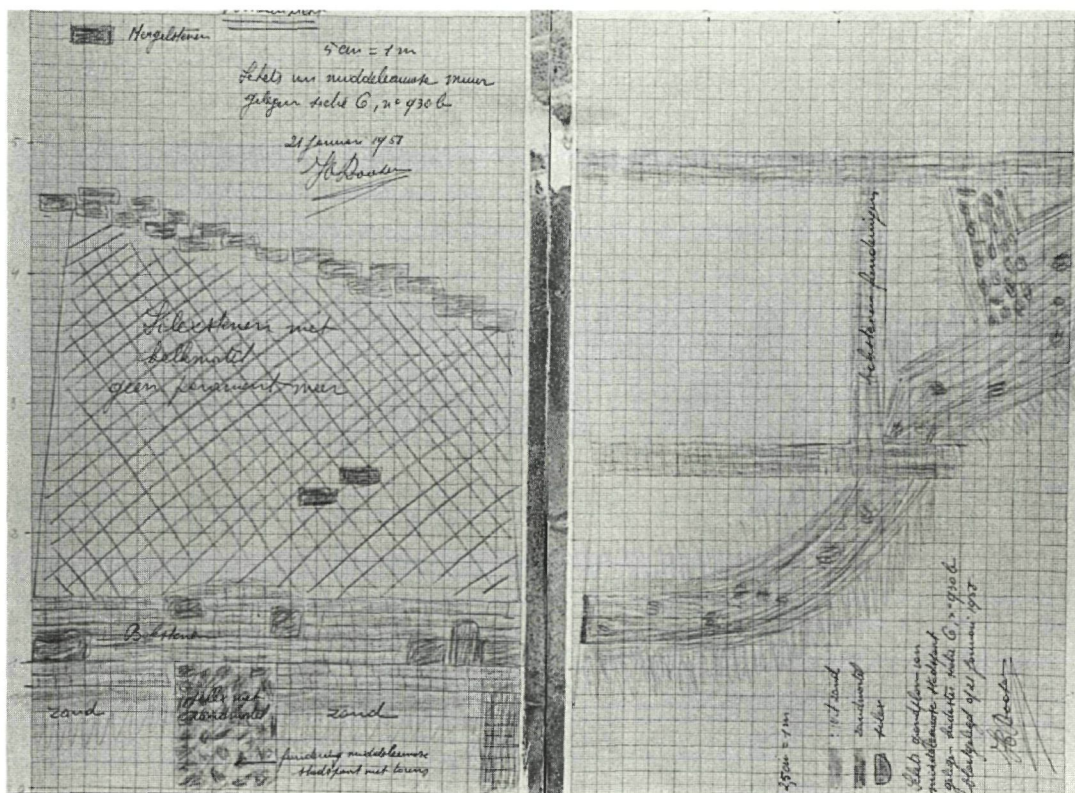
⁷ Mertens 1977, 143.

⁸ Mertens 1977, 147.

⁹ Mertens 1977, afb. 1 en afb. 3.

7 Veldtekening van de opgraving in 1958.

Drawing of the excavation of 1958.

¹⁰ Mertens 1977, 147 en afb. 3.

¹¹ B.v. Mertens in Lesenne 1975, kaart 1; Mariën 1980, plattegrond op pagina 478-479; Vanvinckenroye 1985, afb. 17 en plattegrond op pagina 150-151.

¹² Mertens 1964, plattegrond na pagina 42.

¹³ Mertens 1977, 145-147; Vanvinckenroye 1985, 57-58.

¹⁴ Vanvinckenroye 1985, 58.

¹⁵ Mertens 1967-1968.

¹⁶ Mertens 1977, 147 en afb. 2; Vanvinckenroye 1985, 55-58.

8 Zicht op de opgraving van 1958.

View of the excavation of 1958.

zich afvragen of ze van die tempel of van eventueel een ander publiek gebouw deel hebben uitgemaakt. In elk geval vervalt wel de hypothese dat de toegangsweg in de centrale as van de grote tempel aan de Keverstraat tot in de zone van het opgravingsterrein in de Hasseltsestraat zou reiken¹⁰. Die plaats wordt immers ingenomen door de absis. We hebben er geen duidelijk zicht op, of de absis aan de Hasseltsestraat exact in de as van de tempel aan de Keverstraat ligt. We weten dat monumentale Romeinse forum- en tempelcomplexen over grote

afstanden gecentreerd werden aangelegd, zowel in de steden als op het platteland. Misschien staan we hier voor een gelijkaardig verschijnsel. Op de gereconstrueerde stadsplattegronden van Tongeren loopt wel een NNO-ZZW-georiënteerde zijstraat van het dambordplan tussen de tempelzone aan de Keverstraat en het opgravingsterrein aan de Hasseltsestraat (fig. 1)¹¹. Die straat is echter een hypothetische aanvulling en staat niet aangeduid op de oudste reconstructies van het Tongers dambordplan, waarop de werkelijk aangetroffen straatkiezels zijn aangegeven¹².

In de Romeinse tijd lagen de terreinen aan de Hasseltsestraat op het hoogste punt van de stad. Zowel J. Mertens als W. Vanvinckenroye achten het mogelijk dat we ons hier vlakbij het forum bevinden¹³. Door de aanleg en het weer slopen van de middeleeuwse stadswal en het uitgraven en weer dichten van de bijbehorende gracht zou echter het oude Romeinse loopvlak en veel van de funderingen definitief verloren zijn gegaan. Voor een officieel karakter van dit stadsdeel spreekt niet alleen de topografische situatie: hoogste punt van de Romeinse stad, ligging halverwege de *decumanus maximus* en min of meer centrale positie binnen de laatromeinse stad¹⁴. In het noorden van deze zone bevindt zich bovendien de monumentale tempel van de Keverstraat (fig. 1)¹⁵. Daar komt nog bij dat overal in deze sector verspreid in de loop der jaren fragmenten van monumentaal beeldhouwwerk en architecturale elementen aan het licht zijn gekomen¹⁶. Ca. 100 m ten noordoosten van de

opgraving zijn in 1903-1904 op de plaats 'aan de Tiendenschuur' in een rituele kuil tientallen terra cotta beeldjes aangetroffen¹⁷. Dit alles doet het bestaan van belangrijke gebouwen in deze omgeving vermoeden. De muren met absis op de hoek van de Hasseltsestraat en de Pliniuswal zijn een nieuw element in dit overzicht. De ontdekking ervan leidt echter nog niet tot een definitieve interpretatie van dit stadsdeel.

3 De middeleeuwse en postmiddeleeuwse sporen

In de inleiding signaleerden we reeds dat dhr. J. Gyselincq vóór de afbraak in de scheidingsmuur van de percelen 930/c en 916/b ouder metselwerk vaststelde. Tijdens het slopen van de bestaande gebouwen heeft men de muur laten staan, zodat we hem aan een nader onderzoek konden onderwerpen (fig. 3, 4 en 12). Hij was gemaakt van silex en een lichtgrijze mortel. Op onregelmatige plaatsen waren er ook mergelblokken in verwerkt. Van een eventuele buitenbekleding was geen spoor meer te zien. De maximaal bewaarde hoogte bedroeg nog 2 m. Oorspronkelijk moet de muur echter nog hoger zijn geweest. Aan de westzijde was de silexmuur onderaan plaatselijk tot een hoogte van 1 à 1,20 m met bakstenen ondermetseld (fig. 4). Aan de oostzijde was hij grotendeels verborgen achter muurwerk van het pas afgebroken huis (fig. 3 en 12: 2). Daarin was nog een haard uit 1961 bewaard¹⁸ (fig. 12: 3) met daaronder een oudere stookplaats (fig. 12: 4), allicht van een vorig huis, maar niet nader te dateren. De oriëntering van het geheel is NNW-ZZO (fig. 2: coupelijn A-B).

Dezelfde constructie, maar dan zonder de bakstenen ondersteuning, bleek reeds in 1958 door H. Roosens te zijn opgetekend (fig. 7). Hij was toen nog over een grotere hoogte bewaard, variërend van 3 m in het noorden tot 2 meter in het zuiden. Ook toen was alle parament reeds verdwenen. Maar op de tekening van 1958 lijkt de bovenrand nog intact. Hij is afgezoomd met mergelblokken, die, trapsgewijs geschikt, dalen van noord naar zuid. Indertijd wilde men er een stuk van de middeleeuwse stadsmuur in zien, maar die bevond zich meer ten westen en zuidwesten van het opgravingsterrein. Dat blijkt uit de vergelijking van het huidige kadaster met dat van 1829, waarop de oude vestingwerken nog staan afgebeeld (fig. 9 en 10: 2). Hetzelfde kadaster leert ons echter waarvoor het metselwerk waarschijnlijk wel heeft gediend. In 1829 was perceel 916/b het meest westelijke aan de noordkant van de Hasseltsestraat (toen nog Hemelingenstraat). Perceel 930/e was toen nog niet bebouwd. Daar bevond zich wel een trap, die blijkbaar van zuid naar noord opsteeg, waarlangs men vanuit de Hemelingenstraat de aarden wal achter de middeleeuwse stadsmuur kon bereiken (fig. 10: 5). Deze trap verloopt eerst ZZO-NNW, knikt dan zacht naar het noorden en vervolgens

9 Huidig kadaster met aanduiding van de opgegraven percelen. Cadastral map with indication of the excavated parcels.

scherp naar het noordoosten. We mogen aannemen dat het in 1958 en 1994 geregistreerde metselwerk de oostelijke steunmuur was van deze trapconstructie. De trapsgewijs geschikte mergelblokken bovenaan de muur, die H. Roosens in 1958 nog heeft gezien, herinneren aan die oorspronkelijke functie. Deze constructie moet omstreks het midden van de vorige eeuw afgebroken zijn, samen met de overige vestingwerken in de omgeving. De Hemelingenpoort zelf werd in 1846 gesloopt¹⁹. Na egalisering van het terrein kwam perceel 930/e vrij voor bebouwing. Vermoedelijk werd hier toen een tolhuis gebouwd²⁰. Ten tijde van de afbraak van de oude stadspoort en aansluitende muren stond tegen de trap op perceel 916/b allicht het huis dat we op het kadaster van 1829 aangegeven zien. Daardoor kon de oostelijke

¹⁷ De Beenhouwer 1991a en 1991b.

¹⁸ Mondelinge mededeling J. Loix.

¹⁹ Baillien & Helsen 1985.

²⁰ Op een kadaster van het einde van de 19de eeuw is het perceel ingekleurd met het symbool voor publieke gebouwen.

10 Kadaster van 1829 met aanduiding van de 17de-eeuwse beerput.
Cadastral map of 1829 with indication of the cesspit of the 17th century.

11 Zicht op het opgravingsterrein.

View of the excavated plot.

- 21 Baillien 1979, 51 e.v.
- 22 Wouters *et al.* 1994.
- 23 Frere & Baillien 1965; Van Ormelingen 1980.
- 24 Paquay 1934, 297-298.
- 25 Thys 1881, 524.

steunmuur van de trap niet worden afgebroken, maar werd hij opgenomen in de scheidingsmuur met het nieuwe (tol?)huis van perceel 930/e. De zachte knik op de grens tussen beide percelen herinnerde tot 1994 nog aan de oorspronkelijke oriëntatie van de trap (fig. 9).

Als datering voor deze constructie beschikken we slechts over een *terminus post quem*. De middeleeuwse stadsmuur werd in de 13de eeuw aangelegd²¹. Uiteraard kan de trap van veel later dateren.

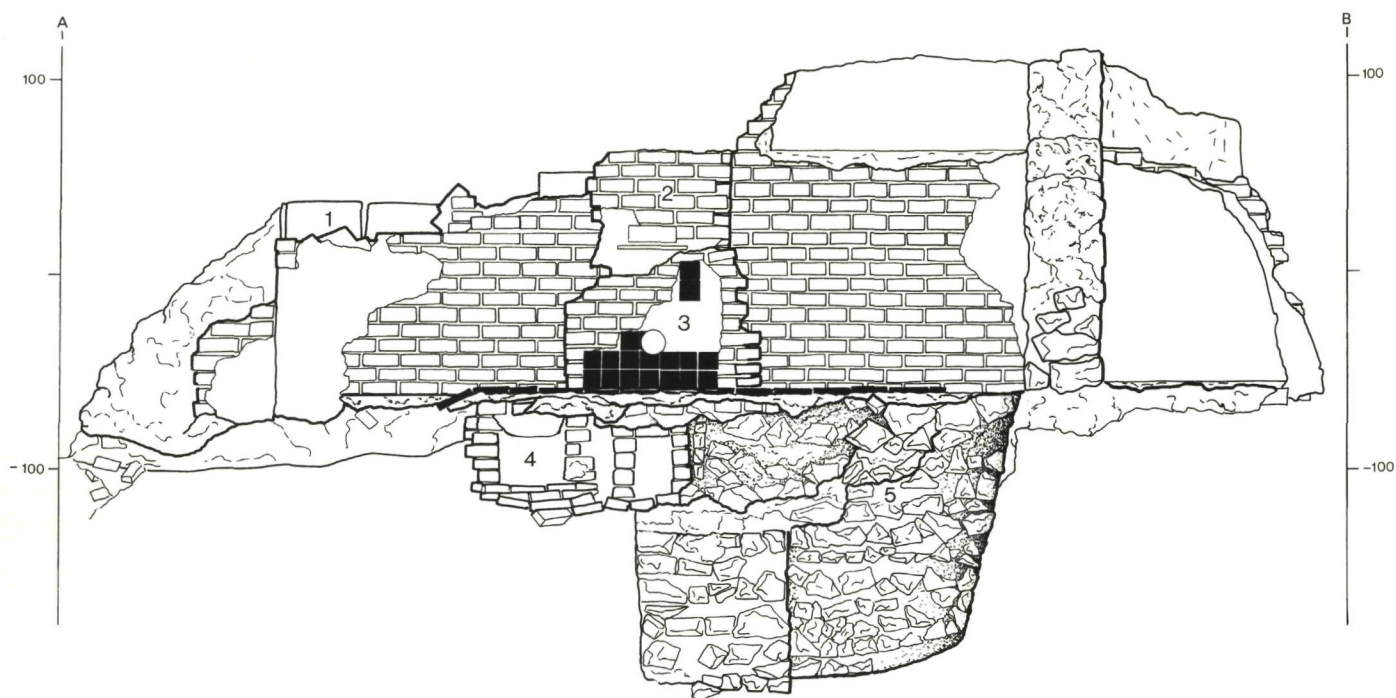
Het laatste spoor dat in dit overzicht aan de orde moet komen is een postmiddeleeuwse bakstenen beerput (fig. 2: 4). De rijke vulling ervan wordt elders uitvoerig besproken²². Daarom beperken we ons hier tot een korte topografische situering van de put. Hij bevindt zich op het perceel dat zich op het kadaster van 1829 uitstrekt langs de hierboven beschreven trap (fig. 10: 7). De beerput lag dus achter het eerste huis, dat een bezoeker bij het binnenkomen van de stad langs de Hasseltse poort aan zijn linkerkant zag. Het materiaal uit de vulling dateert globaal uit het eerste driekwart van de 17de eeuw. Dit weerspiegelt allicht de gebruiksduur. Het is een aantrekkelijke gedachte om het buiten gebruik stellen van deze beerput in verband te brengen met de gewelddadige gebeurtenissen van de Frans-Hollandse oorlog (1672-1679). In 1677 werden immers de stadswallen gesloopt en is vrijwel de gehele stad geplunderd en afgebrand door het Franse leger²³. Alleen al voor de Hemelingenstraat/Hasseltsestraat wordt de vernieling van 39 huizen gemeld²⁴. De Hemelingenpoort zelf was reeds in 1673 opgeblazen²⁵. Aangezien we ons vlakbij de stadsmuur en de poort naar Hasselt bevinden, moet dit wel gevolgen gehad hebben voor de bewoning aldaar. Het blijft echter een hypothese, temeer daar sporen van een brand niet in het bewaarde gedeelte van de vulling zijn aangetroffen. We hebben geen zicht op wat oorspronkelijk bovenin de put heeft gelege.

4 Besluit

Tijdens een korte interventie in mei 1994 op een terrein aan de hoek van de Hasseltsestraat en de Pliniuswal te Tongeren kwam een beperkt aantal sporen aan het licht. De gegevens konden worden aangevuld met waarnemingen uit 1958 en 1966.

Uit de Romeinse tijd dateren twee elementen. Het eerste is de bodem van een kuil. Ze kon niet nader worden gedateerd, maar is stratigrafisch ouder dan het tweede element, een gemetselde fundering van een ONO-WZW verlopende muur met absis. Aangezien steenbouw in Tongeren pas vanaf de Flavische tijd voorkomt, komen zowel de midden als de late keizertijd in aanmerking als datering.

Uit de middeleeuwen of postmiddeleeuwse periode was nog een gedeelte van een keermuur van een trap bewaard. Deze trap diende als toegang vanuit de Hasseltsestraat naar de aarden wal achter

12 Profiel (coupelijn A-B van fig. 2) met recent (1, 2 en 3), middeleeuws (4) en Romeins (5) metselwerk. Section (line A-B of fig. 2) with recent (1, 2 and 3), medieval (4) and Roman (5) masonry.

de stadsmuur. Tenslotte hebben we nog een beerput uit de 17de eeuw aangetroffen. De inhoud daarvan wordt elders in dit boek besproken²⁶.

Tijdens de verwerking van de gegevens over de hoek van de Hasseltsestraat en de Pliniuswal is gebleken hoe belangrijk geïsoleerde waarnemingen uit het verleden zijn voor de interpretatie van oude architectuurresten. Het incidenteel onderzoek van

1958 en 1966, toen allicht verlopen in de marge van ander opgravingswerk²⁷, heeft ons nu stukken verder geholpen bij de topografische reconstructie van dit stadsdeel, zowel voor de Romeinse tijd als voor de middeleeuwen. Helaas kunnen we, ook nu nog, lang niet overal de vereiste waarnemingen doen. Daardoor zal in de toekomst dit soort combinatiewerk eerder uitzondering dan regel zijn.

SUMMARY

Rescue Excavations at the 'Hasseltsestraat' in Tongeren (prov. of Limburg). Final Report 1994

In May 1994, the Institute for the Archaeological Heritage of the Flemish Community undertook a short archaeological rescue intervention, lasting less than a week, on a parcel at the corner of the 'Hasseltsestraat' and the 'Pliniuswal' in the city of Tongeren (fig. 1). Excavations by H. Roosens in 1958 and by J. Mertens in 1966 already had revealed Roman and medieval remains on adjacent parcels.

Only two Roman features were found. The bottom of a pit contained ordinary refuse, typical for the residential quarters of the *civitas* capital in the 1st to 3rd centuries (fig. 2: 1). It was cut by the other Roman feature, a foundation made of flint-

stone (fig. 2: 2; fig. 3, 5 and 6; fig. 12: 5), which can be linked to wall fragments excavated in 1958 (fig. 2: 3; fig. 7-8). Together they form an apsis of about 6.5 m wide. No dating evidence came to light, but flintstone was introduced in Tongeren as building material from the second half of the 1st century AD. That leads us to a global dating in the 2nd to 4th centuries. The bottom of the pit mentioned above is stratigraphically older (1st century).

As for the nature of this building with apsis, we hesitate between a town house and a more official construction. It is noteworthy that the apsis seems to lie in the central axis of the temple in the northern periphery of the town. The presence of an east-west oriented street in between is still hypothetical. So we might have two pieces of a typical centralised official Roman building complex, a temple in the

²⁶ Wouters *et al.* 1994.

²⁷ In 1958 onderzocht men gedeelten van het zuidwestelijk grafveld (Roosens & Mertens 1958) en in 1966 werd de St.-Niklaaskerk op de Grote Markt opgegraven (Mertens & De Boe 1966).

north and another (large) building (with apsis) to the south (fig. 1).

A wall of flint and marl was still preserved above the surface on the site (fig. 3, 4 and 12). It once supported a staircase giving access to the earthen wall behind the medieval city rampart, near the gate to Hasselt (13th century). The construction

partly survived the dismantling in the 19th century and was integrated in the houses still existing when the rescue excavation started (figs. 9 and 10).

The contents of a 17th century cesspit (fig. 2: 4 and 10: 7) will be discussed separately in an article by Wouters *et.al.* (this volume).

BIBLIOGRAFIE

BAILLIEN H. 1979: *Tongeren. Van Romeinse civitas tot middeleeuwse stad*, Maaslandse Monografieën 29, Assen.

BAILLIEN H. (+) & HELSEN J. 1985: De afbraak van de middeleeuwse wallen te Tongeren, *Het Oude Land van Loon* XL, 5-24.

DE BEENHOUWER J. 1991a: Terrakotten aus Kölner Werkstätten. Der Depotfund von Tongeren, *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 24, 395-412.

DE BEENHOUWER J. 1991b: Roman Terracotta Statuettes from a Closed Find at Tongeren and their Köln, Trier and Central-Rhine Production Centres, *Acta Archaeologica Lovaniensia* 30, 61-93.

FRERE M. & BAILLIEN H. 1965: Twee kronieken over de Frans-Hollandse oorlog (1672-1678), *Het Oude Land van Loon* XX, 81-116.

LESENNE M. 1975: *Bibliografisch repertorium van de oudheidkundige overblijfselen te Tongeren*, Oudheidkundige repertoria. Reeks A: Bibliografische repertoria X, Brussel.

MARIËN M.E. 1980: *Belgica antiqua. De stempel van Rome*, Antwerpen.

MERTENS J. 1964: *Enkele beschouwingen over Limburg in de Romeinse tijd*, *Archaeologia Belgica* 75, Brussel.

MERTENS J. 1967-1968: Een Romeins tempelcomplex te Tongeren, *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 9, 101-106.

MERTENS J. 1977: Korte bijdrage tot het stadsplan van Tongeren. In: *Brabantse Oudheden opgedragen aan Gerrit Beex*, Bijdragen tot de Studie van het Brabantse Heem 16, Eindhoven, 143-148.

MERTENS J. & DE BOE G. 1966: Tongeren: opgravingen in het stadscentrum, *Archeologie* 1966-1, 17.

PAQUAY J. 1934: *Tongeren voorheen. Geschiedkundige schets*, Tongeren.

ROOSENS H. & MERTENS J. 1958: Tongeren (Limb.), *Archeologie* 1958-2 (*L'Antiquité Classique* XXVII), 415-416.

THYS CH. 1881: Histoire du béguinage de Tongres, *Bulletin de la Société Scientifique et Littéraire du Limbourg* XV, 5-707.

VAN ORMELINGEN J.J. 1980: De kroniek van Arnold-Willem Schaetzen (1662-1688), *Limburg* LIX, 49-68.

VANVINCKENROYE W. 1985: *Tongeren Romeinse stad*, Tielt.

WOUTERS W., ERVYNCK A., COOREMANS B., VAN NEER W. & VAN BULCK G. 1994: Een postmiddeleeuwse beerput aan de Hasseltse Poort te Tongeren (prov. Limburg), *Archeologie in Vlaanderen* IV, (1995), 323-363.